

УДК 904

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Роман Додонов,

доктор філософських наук, професор
завідувач відділу історичних пам'яток та
культурної спадщини

Науково-дослідного інституту українознавства

Актуальність теми пов'язана з необхідністю захисту культурної спадщини України під час повномасштабної російсько-української війни. Мета розвідки – узагальнити типові проблеми та визначити перспективні напрямки захисту історико-культурної спадщини. Переосмислюються уроки евакуації культурних цінностей на початковому етапі війни, організації їх укриття. Вказується на необхідність документальної фіксації злочинів окупантів проти культурної спадщини, а також на ефективність створення цифрових клонів об'єктів культурної спадщини. В законотворчій галузі варто привести норми національного права у відповідність до міжнародних конвенцій із захисту культурної спадщини. Доцільно також переусвідомити досвід Другої світової війни, після якої правникам та мистецтвознавцям вже доводилося вирішувати подібні питання, активно залучати міжнародні пам'яткоохоронні структури.

Ключові слова: Історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність, евакуація, цифровізація, реституція.

The relevance of the topic is related to the need to protect the cultural heritage of Ukraine during the full-scale Russian-Ukrainian war. The goal of the survey is to generalize typical problems and determine promising directions for the protection of historical and cultural heritage. The lessons of the evacuation of cultural values at the initial stage of the war and the organization of their shelter

are being rethought. The necessity of documenting the crimes of the occupiers against cultural heritage is indicated, as well as the effectiveness of creating digital clones of cultural heritage objects. In the legislative field, it is necessary to bring the norms of national law into line with international conventions on the protection of cultural heritage. It is also appropriate to reconsider the experience of the Second World War, after which lawyers and art historians already had to solve similar issues, to actively involve international monument protection structures.

Key words. Historical and cultural heritage, monument protection activities, evacuation, digitization, restitution.

Історико-культурна спадщина завжди була, є і буде однією з найважливіших підстав ідентичності нації, тому від її збереження напряду залежить майбутнє народу. Цю аксіому добре усвідомлюють вороги, намагаючись максимально знищити історичну пам'ять нації, наносячи під час війни удар не лише по військовим об'єктам, але й по історичним пам'яткам. В умовах повномасштабної агресії Росії проти України питання збереження української спадщини набуває пріоритетного значення. Специфікою чинної російсько-української війни є її гібридний характер, тобто комбінація військових і невійськових (інформаційних, психологічних, дипломатичних, кримінальних, корупційних тощо) інструментів для досягнення бажаних цілей. Попри помітне бажання Кремля замаскувати справжню мету своєї агресії та постійну зміну завдань «спеціальної воєнної операції», сам хід бойових дій та поведіння росіян на тимчасово окупованих територіях недвозначно вказують на те, що в їхніх планах не передбачається збереження України як такої. Про це відверто розповідають в своїх телешоу російські пропагандисти, інколи такі думки висловлюють й вищі посадовці РФ. Окупантам потрібна вільна територія, яку б вони заселили своїм, більш лояльним до путінської влади поліетнічним

населенням, як це вже неодноразово бувало в радянській та дорадянській історії.

Проблеми історико-культурної спадщини України, правові аспекти її захисту, трансформації міжнародного пам'яткоохоронного права, особливості реєстрації та охорони напередодні російської агресії піднімались в публікаціях В. Бабакіна, В. Ковальова, В. Базелюка, Є. Гайворонського, Т. Каткової, Ю. Шемшученко, Л. Бойко, Т. Короткого, Я. Савченка, М. Тимочко, Н. Рудики [6]. Дослідженню історичного досвіду захисту культурної спадщини України присвячена ґрунтовна монографія С. Кота «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.)». Злочини проти культурної спадщини України на початковому етапі російсько-української війни – від анексії Криму до повномасштабного вторгнення – аналізують О. Біда, А. Блага, Д. Коваль, О. Мартиненко, М. Статкевич у збірці «Зі щитом чи на щиті?: захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту на сході України» [2]. Серед вітчизняних досліджень, присвячених безпосередньо збереженню культурної спадщини після 24 лютого 2022 року варто вказати на статті О. Нарожної «До питання розслідування пошкодження об'єктів культурної спадщини в умовах війни» [4], О. Рішняка «Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини XX – початку XXI ст.» [5], В. Чернеця та Р. Додонова «Захист культурної спадщини в умовах повномасштабної російсько-української війни: уроки і перспективи» [9].

Мета публікації – узагальнити типові проблеми та визначити перспективні напрямки захисту культурної спадщини України під час повномасштабної російсько-української війни.

Результати. За даними Міністерства культури та інформаційної політики на 24 серпня 2022 р., було зафіксувало 492 епізоди воєнних

злочинів росії проти українських об'єктів культури: знищено або пошкоджено 166 культових споруд, 52 пам'ятники, 35 музеїв і заповідників, 45 бібліотек, 73 театри, кінотеатри, будинки культури [1]. За перший рік війни було повністю знищено 174 та пошкоджено 1106 об'єкти медичної інфраструктури, знищено чи пошкоджено 3128 закладів освіти. Під час Міжнародного форуму з безпеки культурної спадщини «Війна в Україні: Битва за культуру» Міністерство культури та інформаційної політики України повідомило, що «близько 1500 об'єктів культурної спадщини та культурної інфраструктури пошкоджено або зруйновано внаслідок повномасштабного вторгнення. Серед них сотні об'єктів культурної спадщини, десятки музеїв, бібліотек, архівів. Цифри, на жаль, зростають, адже лінія фронту змінюється, росіяни щодня вдаються до ракетних ударів та артилерійських обстрілів, які вщент руйнують українські міста і села. І ми також знаємо, що в чимало об'єктів культурної спадщини було поцілено спеціально» [8]. Такого масштабного пограбування культурних цінностей не було з часів Другої світової війни. Росіяни «чудово знають, що чинять воєнний злочин, але їм дали свого роду карт-бланш на пограбування «ворожої нацистської території», як вони це собі вважають» [7, с. 137].

Ми бачимо, з якою ненавистю і цілеспрямованістю відбувається зачистка росіянами та колабораціоністами українського ціннісного простору в районах бойових дій та на захоплених землях. Від ракетних і артилерійських обстрілів, пожеж і вибухів постраждали, зокрема, Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у с. Сковородинівка, Харківська область; Святогірська лавра на Донеччині; Троїцько-Іллінський та Єлецький Успенський монастирі, церкви Вознесіння Господнього і Св. Катерини у Чернігові; Спасо-Преображенський собор, Художній музей і Воронцовський палац в Одесі; Іванківський історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори Марії Примаченко, архів-

бібліотека Фонду В. Чорновола у с. Лісова Буча на Київщині. Цілеспрямовано було знищено ряд монументів: меморіал В. Сліпаку в Донецькій обл., пам'ятник загиблим солдатам ЗСУ на Київщині та багато інших. Згоріли наукова бібліотека Маріупольського краєзнавчого музею, Центральна публічна бібліотека Вугледарської міської громади. Обстрілами пошкоджено Центральну наукову бібліотеку Харківського національного університету ім. В. Каразіна, Чернігівську міську бібліотеку ім. М. Коцюбинського.

Міжнародні угоди, зокрема Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту», Паризька конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» [3] розглядають шкоду, що завдається під час бойових дій цінностям конкретного народу, як шкоду для культурної спадщини всього людства – з огляду на те, що кожен народ робить свій внесок у загальносвітову культуру. Зрозуміло, що названі документи мають декларативно-рекомендаційний характер і не здатні гарантувати захист історичних пам'яток від свідомих зловмисних дій під час війни.

Тому зростає значення превентивних дій – таких як *евакуація рухомих цінностей чи укриття нерухомих пам'яток*. І тут виникають проблеми, з яких потрібно робити висновки, щоб не повторювати вже зроблених помилок. Ті превентивні заходи, які мали здійснюватися у передконфліктний період, відбувались безпосередньо в умовах бойових дій, часто густо під ракетними та артилерійськими обстрілами росіян. Швидке просування загарбників у перші тижні війни унеможливило вивезення об'єктів культурної спадщини з прифронтових територій. Більшість з них або опинилася в руках ворога, або була знищена чи пошкоджена. Але і після стабілізації лінії фронту евакуаційні заходи відбувались з суттєвою

затримкою. Олег Рішняк у згаданій вище публікації високо оцінює дії органів влади з евакуації українських цінностей з прифронтових територій. «Як тільки ситуація на українсько-російському кордоні стала критично ускладнюватися, – пише він, – розпочалася робота з демонтажу експозицій, убезпечення музейних фондів, архівів, бібліотек. Хоча деталі заходів не розголошуються, та, за деякими оцінками, відбулося найбільше переміщення культурних цінностей в Європі з часів Другої світової війни. Втрати фондів мариупольського й мелітопольського музеїв слід розглядати як виняткові випадки, спричинені через «людський фактор», що під час воєнних конфліктів нерідко відіграє вирішальну роль» [5, с.169].

На наш погляд, подібні оцінки є занадто оптимістичними, і на місцях ситуація виглядала не такою благополучною. У профільного міністерства не було чіткої стратегії – хто саме і чиї цінності буде приймати. Непоодинокими були випадки, коли керівники культурних установ на свій страх і ризик організовували переміщення культурних цінностей з метою їх збереження в західні області України і навіть за кордон.

Більш ефективною виявилася робота з укриття нерухомих об'єктів. Переважна більшість пам'ятників українських міст була захищена мішками з піском, в окремих випадках цінні споруди були закриті металоконструкціями. В цій справі Україні допомагали зарубіжні партнери. Наприклад, вже в березні 2022 року, тобто через два тижні після початку повномасштабного вторгнення, Міністерство культури Польщі, Фонд культурної спадщини Польщі та Інститут «Полоніка» надіслали до України вантаж гуманітарної допомоги для захисту об'єктів культурної спадщини, що включав, між іншим, вогнегасники, вогнетривкі тканини, ковдри тощо.

Фіксація злочинів проти культурної спадщини. Воєнні злочини, скоєні у війні РФ проти України, фіксуються різними слідчими органами. Втім, масштаб бойових дій та правопорушень настільки великий, що слідчі дії

створюють надзвичайне навантаження на правоохоронні органи і судову систему України. Тому документацією воєнних злочинів проти культурної спадщини поряд з державними інституціями займаються також міжнародні фонди та громадські організації.

У травні 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики України пришвидшила темпи оцифрування національної культурної спадщини. Було створено ініціативну групу фахівців з України, Польщі та Литви, діяльність якої була підтримана Фондом «Люблінський трикутник». У червні того ж року відбулася зустріч міністрів країн Центрально-Східної Європи та Балтії, за результатами якої було передбачено цифрову трансформацію сфери управління культурною спадщиною, супровід реставрації й реконструкції зруйнованих і пошкоджених пам'яток. Конкретним продуктом цих домовленостей є спеціалізований сайт на платформі «Google Arts & Culture», присвячений українській культурній спадщині. У випадку зруйнування, пошкодження чи викрадення матеріальних цінностей подібна документація може стати юридичною підставою для організації реституції.

Фіксації військових злочинів росіян проти вітчизняної культурної спадщини присвячений проєкт «Зруйнована культурна спадщина України» Українського культурного фонду. На сайті <https://culturecrimes.mkp.gov.ua/> наводяться карти регіонів з позначками місць розташування пошкоджених чи зруйнованих об'єктів. На 20 жовтня 2023 року було зафіксовано 553 об'єкта культурної спадщини і культурних установ України, що стали жертвами російської агресії.

Ще однією проблемою, пов'язаною із захистом історичних пам'яток і культурної спадщини під час і після війни є робота з *повернення переміщених цінностей*. Практика Другої світової та інших війн показує, що вивезені об'єкти національної спадщини дуже важко повертаються на Батьківщину.

Варто згадати т. зв. «золото Трої» – археологічну колекцію Г. Шлімана, вивезену наприкінці Другої світової війни в Москву з Німеччини в якості трофея. Вона і досі залишається в Росії, незважаючи на всі звернення міжнародної спільноти. Чимало українських цінностей, включаючи скарби зі скіфських курганів, зберігається в Ермітажі та інших музеях рф. І це при тому, що згідно з Конвенцією ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970) за державою зберігаються права на культурну спадщину, якщо відповідні цінності були вироблені громадянами даної держави, знайдені на території даної держави або виявлені археологічними, етнологічними чи природничо-науковими експедиціями, організованими компетентними органами влади даної держави.

Після повномасштабного вторгнення росіяни пограбували музеї Маріуполя, Мелітополя, Херсона; зафіксовані вивезення картин А. Куїнджі та І. Айвазовського з Маріупольського художнього музею. Перспективи їх повернення на батьківщину є дуже проблематичними.

На відміну від музейних цінностей, приналежність яких є все ж таки задокументованою і у разі потреби права на їх власність можуть бути доведені, археологічні пам'ятки і знахідки, що також є невід'ємною складовою національної культурної спадщини, опинилися в зоні безконтрольного обміну. Особливо це стосується артефактів, що були знайдені на прифронтовій території під час будівництва укріплень, наприклад, переобладнання курганів під командні пункти, пости спостережень чи точки протиповітряної оборони. Частіше за все такі знахідки одразу потрапляють на «чорні ринки», вивозяться за межі країни і поповнюють приватні колекції. Їх повернення в Україну є, скоріше, дивом – як те, що трапилось в жовтні 2023 року, коли внаслідок взаємодії Служби зовнішньої розвідки України, Міністерства закордонних справ та Посольства

США в Україну було повернуто 14 зразків зброї, починаючи від часів енеоліту і завершуючи Середньовіччям. Повернуті артефакти будуть тимчасово зберігатися у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра».

Актуальною проблемою захисту культурної спадщини є *приведення норм вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів*. Так, наприклад, у Кримінальному кодексі України є статті, що застосовуються для кваліфікації воєнних злочинів проти культурної спадщини. Сьогодні стаття 438 про порушення законів та звичаїв війни відсилає до міжнародних договорів, згода на обов'язковість дотримання яких надана Верховною Радою України. Йдеться про 1-й і 2-й протоколи Гаазької конвенції щодо законів і звичаїв війни. Згідно з законопроектом № 729022 про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України пропонується оновити статтю ст. 438 і додати ст. 438-2, де воєнним злочином буде визнаватися «напад на будівлю, призначену для цілей релігії, освіти, мистецтва, науки або благодійної діяльності, історичну пам'ятку, госпіталь чи місце розміщення хворих і поранених, якщо такі об'єкти не є військовою ціллю» (438-2, Ч.2., п.4).

У разі прийняття законопроекту вітчизняні слідчі органи будуть вправі провадити кримінальні справи самостійно, без апеляції до міжнародних інстанцій, на основі національного законодавства. Відтак це дозволить застосовувати до підозрюваних у воєнних злочинах санкції, доступні в контексті національного права. Втім, вже понад півтора року законопроект знаходиться на розгляді профільної Комісії Верховної Ради. В умовах військового стану, коли щодня кояться військові злочини, це невиправдано довго.

Терміни закінчення російсько-української війни на сьогоднішній день є невизначеними, але у пам'яткоохоронній справі потрібно мислити і діяти на

перспективу. «Після закінчення воєнних дій важливо провести роботи з відновлення зруйнованих об'єктів та повернення культурних цінностей на їхні історичні місця. Реконструкція зруйнованих об'єктів культурних цінностей є складним процесом, що потребує професійного підходу та експертизи. Порядок такої реконструкції має починатися з оцінки збитків, щоб визначити ступінь руйнування об'єкта та зрозуміти, які елементи вимагають відновлення. Розробляється план реконструкції, що включає визначення цілей та завдань, вибір методів та матеріалів, планування бюджету та ресурсів, а також складання тимчасового графіка робіт» [4, с. 285]. Доцільно буде скористатися досвідом Другої світової війни, коли були створені мобільні робочі групи з числа істориків, мистецтвознавців, правників, зокрема представників військової прокуратури. Такі робочі групи працювали на місці виявлення переміщених історичних цінностей з метою встановлення їх походження і подальшої долі.

Наприкінці слід зазначити, що поруч з матеріальними пам'ятками української історії не слід забувати про захист духовної спадщини: мови, моральності, народних обрядів, пісень та ін. Звісно, їх не можна розстріляти, спалити, розбомбити, але можна дискредитувати чи вкрати. Тому актуальною є боротьба за права українців на свої історичні досягнення та духовні цінності, боротьба за національну нематеріальну спадщину.

Висновки. Російська агресія проти України загрожує самому існуванню української держави, включаючи ризики знищення її культурної спадщини. Внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина несе втрати, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни. Цілеспрямовані атаки проти культурних, історичних,

релігійних, освітніх об'єктів, архівних зібрань, заборона, вилучення та спалення українських книжок; позбавлення українців доступу до своєї культурної спадщини; русифікація окупованих територій можуть бути кваліфіковані як культурний геноцид проти України. Задля більш ефективного захисту культурної спадщини органам державної влади, насамперед, Міністерству культури та інформаційної політики слід проаналізувати власну діяльність з евакуації матеріальних цінностей, укриття історичних пам'яток, організації обліку матеріальних цінностей на початковому етапі війни та винести з цього аналізу необхідні уроки на майбутнє. Важливо комплексно та системно підходити до питань збереження об'єктів культурної спадщини, ретельної документації фактів їх знищення і пошкодження. Виправданою за умов військового стану є стратегія на створення цифрових копій культурних цінностей, включаючи музейні експонати, картини, книги, архівні документи тощо. Це дозволить, по-перше, зберегти інформацію про пам'ятку навіть за умов знищення самого матеріального носія, а по-друге, довести національну приналежність пам'ятки у разі незаконного вивезення за кордон, обґрунтовано вимагати повернення цінностей або реституції. За міжнародними нормами об'єкти національної спадщини є невід'ємною складовою світової культурної спадщини, тому міжнародна спільнота зацікавлена у максимальному їх збереженні. Водночас, основний тягар покладено на національні пам'яткоохоронні структури. З огляду на величезний обсяг роботи державних установ варто підтримувати ініціативи громадських організацій, спрямованих на фіксацію актів вандалізму і військових злочинів росіян проти культурної спадщини України. Вже сьогодні слід планувати роботу з культурного відродження тимчасово окупованих територій, повернення викрадених історичних цінностей. Для цього потрібно переусвідомити досвід Другої світової війни, після якої правникам та мистецтвознавцям вже

доводилося вирішувати подібні питання, активно залучати міжнародні пам'яткоохоронні установи. Без відновлення постраждалих від війни об'єктів культурної спадщини неможливо повноцінне існування Української національної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Zakhyst kulturnykh tsinnostei u razi zbroinoho konfliktu. *Kulturna spadshchyna*: veb-sait. URL: <https://mkip.gov.ua/content/zahist-kulturnih-cinnostey-u-razi-zbroynogo-konfliktu.html> (Дата доступу: 10.12.2023).
2. Zi shchytom chy na shchyt?: zakhyst kulturnykh tsinnostei v umovakh zbroinoho konfliktu na skhodi Ukrainy / za zah. red. A.P. Bushchenka. *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny*. Kyiv: KYT, 2016. 72 s.
3. Mizhnarodni dokumenty: [konventsii, khartii, rekomendatsii z pytan okhorony kulturnykh tsinnostei]. *Pam'iatkoznavstvo: pravova okhorona kulturnykh nadban : zb. dok. / redkol.: Yu.P. Bohutskyi, M.I. Yakovliev, M.M. Yakovyna ta in.; In-t kulturolohii Akademii mystetstv Ukrainy*. K., 2009. S. 220–360.
4. Narozhna O.V. Do pytannia rozsliduvannia poshkodzhennia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Pravo. 2023. T. 2. № 78. S. 282–286.
5. Rishniak O. Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. № 4. S. 159–174.
6. Rudyka N.M. *Ukrainske zakonodavstvo z okhorony pam'iatok arkheolohii (stanovlennia i rozvytok): Monohrafiia*. NAN Ukrainy, Tsentr pam'iatkoznavstva NANU i UTOPIK. K., 2013. 140 s.
7. Fyl O., Khoinatska L. Maroderstvo yak sposib vedennia viiny Rosiiskoiu Federatsiieiu proty Ukrainy ta motyvatsiinyi chynnyk rosiiskykh viiskovosluzhbovtsiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. № 4. S. 129–138.

8. Cherez viinu v Ukraini poshkodzheni chy zruinovani blyzko 1,5 tysiachi ob'ektiv kulturnoi spadshchyny. Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3667256-cerez-vijnu-v-ukraini-poskodzeni-ci-zrujnovani-blizko-15-tisaci-obektivkulturnoi-spadsini.html> (Дата звернення: 10.12.2023).

9. Chernets V.H., Dodonov R.O. Zakhyst kulturnoi spadshchyny v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny: uroky i perspektyvy. Visnyk Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva. 2023. Vyp. 1. S. 54–68.